

شرایط و احکام سرمایه گذاری خارجی در پرتو شریعت

نویسنده مسئول، الحاج مفتی محمد رفیق توکلی

عضو کادر علمی دیپارتمنت. ثقافت اسلامی، پوهنتون خصوصی مسلم، ولایت غزنی

ایمیل: mohammadrafiqtawkoli23@gmail.com

چکیده

سرمایه‌گذاری خارجی از منظر فقه اقتصادی اسلامی، بر پایه اصولی همچون مشروعیت منبع سرمایه، رعایت عدالت، منع ربا، غرر و قمار، و حفظ مصالح عمومی ارزیابی می‌شود. در فقه اسلامی، اصل بر اباحه معاملات است مگر آنکه دلیل شرعی بر حرمت وجود داشته باشد؛ بنابراین اصل سرمایه‌گذاری خارجی جایز است، اما مشروعیت آن وابسته به رعایت ضوابط شرعی و جلوگیری از مفساد اقتصادی و اجتماعی است. در منابع فقهی تصریح شده است که حکم اولیه سرمایه‌گذاری خارجی «الجواز» است، اما در مقام اجرا، «یتوقف علی وجود المصلحة وانتفاء المفسدة»، و در صورتی که بی‌قید و شرط باشد و منجر به «استنزاف خیرات بلاد المسلمین... وتسلط الکافرین علی المؤمنین» شود، جایز نیست، اما اگر همراه با منافع واقعی نظیر «توظیف العمال الوطنیین... ونقل التقنية... فهذا أمر جائز بل مطلوب» باشد. شرایط اساسی مشروعیت این نوع معاملات شامل حلال بودن فعالیت اقتصادی، شفافیت قرارداد، تعیین دقیق حقوق و تعهدات، و پرهیز از شروط ربوی است؛ به‌ویژه آنکه در فقه اسلامی، معاملات ربوی و عملیات مبتنی بر فایده تضمین شده ممنوع دانسته شده و نمونه‌های عملی آن در بحث سپرده‌گذاری و وام‌هایی که «جرّ نفعاً» داشته باشند، «محرم شرعاً یا جماع العلماء» معرفی شده‌اند. همچنین در بازارهای مالی، فقه اسلامی بر لزوم حفظ مال، تنمیه آن و رعایت احکام شرعی معاملات در بسترهای نوین اقتصادی تأکید می‌کند. از سوی دیگر، سرمایه‌گذاری باید با اهداف کلان شریعت همچون توسعه واقعی، جلوگیری از استثمار و رعایت عدالت اقتصادی همسو باشد. این نکته با تأکید اقتصاددانان اسلامی نیز همخوان است؛ چنان‌که اشاره شده است بسیاری از مسلمانان در نظام‌های مالی ربوی دچار چالش شده و به دلیل پرهیز از ربا ناچار به چشم‌پوشی از منافع می‌شوند؛ مسئله‌ای که نشان‌دهنده حساسیت شریعت نسبت به پاکی منبع سرمایه و سلامت سازوکارهای مالی است. در بعد حکمرانی، دولت اسلامی بر اساس قاعده نفی سبیل و اصل مصلحت می‌تواند بر ورود سرمایه خارجی نظارت کند و در صورت تعارض با منافع عمومی، محدودیت‌های لازم را اعمال نماید. همچنین در برخی فتاوا تأکید شده است که شرطی در قراردادها زمانی معتبر است که «لا یفرضی إلی محرم... ویحقق مصلحة مقبولة». در مجموع، سرمایه‌گذاری خارجی در صورتی که با قواعد فقه معاملات، مصالح عمومی و مقاصد شریعت هماهنگ باشد، امری مجاز و در مواردی مطلوب تلقی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: فقه اقتصاد اسلامی؛ سرمایه‌گذاری خارجی؛ ضوابط شرعی؛ عدالت اقتصادی و مشروعیت سرمایه

شروط وأحكام الاستثمار الأجنبي في ضوء الشريعة

الكاتب المسؤول: الحاج المفتي محمد رفيق توكلي

عضو الهيئة التدريسية في قسم الثقافة الإسلامية، جامعة مسلم الأهلية، ولاية غزني

البريد الإلكتروني: mohammadrafiqtawkoli23@gmail.com

الملخص:

تُدرَسُ الاستثماراتُ الأجنبية في ضوء الشريعة الإسلامية من منظور الفقه الاقتصادي على أساس جملةٍ من المبادئ، منها مشروعية مصدر رأس المال، ومراعاة العدالة، وتحريم الربا والغرر والقمار، وصيانة المصالح العامة. والأصل في الفقه الإسلامي إباحة المعاملات ما لم يرد دليل شرعي على تحريمها؛ وعليه فإن الاستثمار الأجنبي ليس محرماً في ذاته، وإنما تتوقف مشروعيته على الالتزام بالضوابط الشرعية. ومن أبرز الشروط الأساسية: كون موضوع النشاط حلالاً، ووضوح العقود وشفافيتها، والتحديد الدقيق لحقوق والتزامات الأطراف، وتجنب الشروط الربوية. كما يُعدّ مبدأ الوفاء بالعقود، واحترام الملكية المشروعة، ووجوب تحقيق العدالة في توزيع الأرباح والخسائر من الركائز الأساسية لهذه المعاملات الاقتصادية. وفي النظام الاقتصادي الإسلامي ينبغي أن يتجه الاستثمار نحو تحقيق التنمية الحقيقية، ومنع الاستغلال، وصون الاستقلال الاقتصادي للمجتمع الإسلامي. وللدولة الإسلامية، في إطار قاعدة «نفي السبيل» ومبدأ المصلحة، أن تُشرف على دخول رؤوس الأموال الأجنبية، وأن تفرض قيوداً عند تعارضها مع المصلحة العامة. وخلاصة القول، إن الاستثمار الأجنبي يُعدّ جائزاً بل ومطلوباً إذا انسجم مع قواعد فقه المعاملات، والمصالح العامة، والمقاصد الكلية للشريعة (مقاصد الشريعة). وفي الختام، يشمل هذا الموضوع كلماتٍ مفتاحيةً مثل: الفقه الاقتصادي في ضوء الشريعة الإسلامية، الاستثمار الأجنبي، الضوابط الشرعية، العدالة الاقتصادية، مشروعية رأس المال، تحريم الربا، الغرر والقمار، المصالح العامة، إباحة المعاملات، شفافية العقود، الوفاء بالعقود، الملكية المشروعة، توزيع الأرباح والخسائر، التنمية الاقتصادية، منع الاستغلال، الاستقلال الاقتصادي، رقابة الدولة الإسلامية، قاعدة نفي السبيل، المصلحة، مقاصد الشريعة.

۱- مقدمه

سرمایه‌گذاری خارجی در اقتصاد جهان معاصر نقشی کلیدی در انتقال فناوری، افزایش تولید، ایجاد اشتغال و گسترش تعاملات بین‌المللی دارد. با این حال، در جوامع اسلامی هر نوع فعالیت اقتصادی باید با معیارها، اصول و احکام شریعت سازگار باشد. از آن‌جا که اصل در معاملات، اباحه است، فقه اسلامی زمینه پذیرش اشکال جدید تعاملات اقتصادی را فراهم ساخته است، مشروط بر آن‌که فعالیت‌ها با قواعدی چون منع ربا، غرر، قمار و اکل مال به باطل تعارض نداشته باشند. علاوه بر این، قاعده نفی سیل اقتضا می‌کند که سرمایه‌گذاری خارجی نباید موجب سلطه یا وابستگی زیان‌بار بر جامعه اسلامی گردد. از این رو، بررسی حدود مشروعیت و شرایط شرعی سرمایه‌گذاری خارجی، نیازمند تحلیل مبانی فقه معاملات، مقاصد شریعت و الزامات اقتصادی نوین است.

گسترش تعاملات اقتصادی بین‌المللی، نقش روزافزون سرمایه‌گذاری خارجی در توسعه، و نیاز کشورهای اسلامی به جذب سرمایه، ضرورت تبیین چارچوب‌های شرعی این نوع فعالیت‌ها را برجسته می‌سازد. نوپدید بودن اشکال سرمایه‌گذاری مانند سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، مشارکت‌های چندملیتی و قراردادهای پیچیده مالی، پرسش‌های تازه‌ای در فقه معاملات ایجاد کرده است. روشن‌سازی نسبت این شیوه‌ها با قواعدی همچون منع ربا، نفی سیل، رعایت عدالت و حفظ مصالح عمومی، از اهمیت علمی و کاربردی ویژه‌ای برخوردار است. با تکیه بر اصل اباحه، اصل بر جواز تعاملات اقتصادی است؛ مگر آن‌که دلیل خاصی بر منع وجود داشته باشد. مشروعیت فعالیت اقتصادی نیازمند آن است که موضوع فعالیت حلال، قرارداد شفاف و غیرغرری، عادلانه در توزیع سود و زیان، و مبتنی بر وفای به عهد باشد. افزون بر این، دولت اسلامی با تکیه بر اصولی مانند مصلحت عمومی و حفظ نظام می‌تواند برای مدیریت سرمایه‌گذاری خارجی چارچوب‌های قانونی و نظارتی ایجاد کند. در عین حال، قاعده نفی سیل مانع آن می‌شود که این نوع سرمایه‌گذاری به سلطه اقتصادی بیگانگان یا آسیب به استقلال جامعه اسلامی بینجامد.

این پژوهش بر آن است تا به پرسش اصلی پاسخ دهد که شرایط و احکام شرعی سرمایه‌گذاری خارجی چیست و حدود مشروعیت آن چگونه تبیین می‌شود؟

از منظر فقهی، روشن‌شدن حدود مشروعیت سرمایه‌گذاری خارجی موجب رفع شبهات درباره تعارض احتمالی آن با قواعد شریعت می‌شود و زمینه ارائه الگوهای بومی منطبق با مقاصد شریعت را فراهم می‌کند. در سطح سیاست‌گذاری، نتایج چنین پژوهشی می‌تواند به تدوین قوانین و مقررات سرمایه‌گذاری مبتنی بر شریعت کمک کند و ابزارهایی عملی برای جذب سرمایه خارجی در جوامع اسلامی ارائه دهد.

در پیشینه این تحقیق باید گفت که در رابطه به این موضوع (شرایط سرمایه‌گذاری شخص خارجی) فقه اسلامی قاعده و اساسی را بیان داشته که ضرورت به جمع آن در این شرایط مبرم بوده اما کتاب مستقی در رابطه به مشخص عنوان در یافت نه نتوانستم خواستم تا این موضوع را از خلال کتب فقه اسلامی جمع و خدمت خوانندگان تقدیم نمایم کتابهای که در این رابطه ابراز داشته اما به تفصیل آن نه پرداخته است عبارت اند از ! صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان ابن حبان، از محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد، التیمی،

أبو حاتم، الدارمي، البُستي (354هـ)، ترتيب : علي بن بلبان بن عبد الله، علاء الدين الفارسي، المنعوت بالأمير (739هـ) صحيح البخاري، از محمد بن إسماعيل أبو عبد الله الجعفي البخاري، (1422هـ) الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = المحقق: محمد زهير بن ناصر الناصر الناشر: دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي) السنن الكبرى از، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرُو جردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (1424 هـ) المحقق: محمد عبد القادر عطا، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان . سنن الترمذي از، محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك، ، أبو عيسى (1395 هـ) تحقيق وتعليق: ومحمد فؤاد عبد الباقي (ج 3) وإبراهيم عطوة عوض المدرس في الأزهر الشريف (ج 4، 5) الناشر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر. صحيح مسلم از مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي مع الكتاب: تعليق محمد فؤاد عبد الباقي .

پس سرمایه‌گذاری خارجی به خودی خود منع شرعی ندارد؛ اما مشروعیت آن منوط به تحقق شرایطی مانند پرهیز از ربا و غرر، رعایت عدالت، حفظ مصالح عمومی و جلوگیری از سلطه بیگانه است. تحلیل این موضوع مستلزم بهره‌گیری هم‌زمان از مبانی فقه معاملات، مقاصد شریعت و بررسی واقعیت‌های اقتصاد جهانی است. بررسی علمی و منسجم شرایط شرعی سرمایه‌گذاری خارجی می‌تواند به ایجاد توازن میان تعامل سازنده با اقتصاد جهانی و پایبندی به اصول اسلامی کمک کرده و مسیر سیاست‌گذاری اقتصادی در جوامع اسلامی را روشن‌تر سازد.

۲- روش تحقیق:

این تحقیق از نوع بنیادی نظری و با رویکرد توصیفی تحلیلی انجام شده است روش گردآوری معلومات کتابخانه‌ای بوده و اطلاعات از منابعی چون قرآن کریم، احادیث، کتب فقهی، مقالات علمی و قوانین مرتبط با سرمایه‌گذاری خارجی جمع‌آوری شده است؛ در تحلیل این مقاله، از روش تحلیل فقهی-استنباطی برای استخراج احکام شرعی و از تحلیل حقوقی برای بررسی میزان انطباق قوانین معاصر با شریعت اسلامی که از طریق علماء معاصر تحریر گردیده استفاده شده است قلمرو تحقیق شامل بررسی شرایط و احکام سرمایه‌گذاری خارجی در چارچوب شریعت اسلامی، با تمرکز بر منابع فقهی معاصر و دیدگاه‌های معاصر در کشورهای اسلامی می‌باشد.

۳- یافته‌های تحقیق

۱-۳: مفهوم خارجی و انواع آن

از اینکه مه‌ور اساسی این تحقیق فرد خارجی است خوب است که در نخست کلمه خارجی را در لغت و اصطلاح به معرفی بگیریم :

۱-۳-۱ تعریف خارجی در لغت

خارجی کلمه است که در زبان عربی از کلمه خرج گرفته شده به معنی آنچه که از زمین و از مکان دیگر خارج گردد در لغت خارجی گفته میشود مانند خروج شدن نبات از زمین...¹
همچنان خارجی در لغت هر آنچه که ظاهر و قابل محسوس باشد خارجی گفته می شود.²
همچنان کلمه خارجی در لغت اسم مونث است، هر آنچه که تعلق با سیاست همراهی کشور بیگانه باشد نیز خارجی گفته می شود.³

۲-۱-۳ خارجی در اصطلاح

خارجی در اصطلاح عبارت از اشخاص است که از قلم رو یک کشور خارجی و به کشور دیگر تابعیت داشته باشد خارجی گفته میشود.⁴
همچنان خارجی در اصطلاح عبارت از افراد بیرون از قلمرو یک کشور که به کشور دیگری که اقامه ورزد خارجی پنداشته میشود؛ که در اکثر کتب عربی بنام اجنبی از آن یاد شده است.⁵

۳-۱-۳ انواع خارجی-انواع خارجی از دیدگاه اسلام

هر گاه به اساس علوم اسلامی توجه گردد از صدر اسلام تا به قیام قیامت هر آنکه کلمه توحید را بر زبان داشته، زیر چتر اسلام داخل شده همه مسلمان و برادر خوانده شده است چنانچه که الله جل جلاله می فرماید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾⁶ ترجمه: به تحقیق مسلمان همه برادر اند پس در بین تان صلح نماید.⁷
مومن و مسلمان به کسی گفته میشود که به الله و رسول ایمان داشته⁸ باشد فرق نمی کند که در هر کدام قلمرو که زیست داشته باشد در اسلام برادر خطاب شده است پس در دین اسلام هر او کسی که از اخوت و برادری اسلامی دور باشد خارج از اسلام خطاب شده چنانچه که الله متعال می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُّؤْمِنٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾⁹ ترجمه: او ذاتی است که شما را آفریده؛ پس برخی از شما کافرند و عده ای هم مومن. و الله به کردارتان بیناست.¹⁰ از آیه فوق چنین ظاهر میگردد، که الله متعال انسها را به اثر ایمان و اسلام تقسیم نموده، آنچه که مرتب به خارجی و داخلی می شود که در اصل اسلام قلمرو مطرح نیست.

1 - المعجم الوسيط، لإبراهيم مصطفى ج 1 ص 224.

2 - المعجم الوسيط، لإبراهيم مصطفى ج 1 ص 224.

3 - معجم اللغة العربية المعاصرة، لد أحمد مختار ج 1 ص 627.

4 - معجم اللغة العربية المعاصرة ج 1 ص 589.

5 - معجم اللغة العربية المعاصرة ج 1 ص 627.

6 - قرآن کریم، الحجرات آیه 10.

7 - تفسیر کابلی ج 3 ص 271.

8 - المنتخب في تفسير القرآن الكريم، لجنة من علماء الأزهر، ج 1 ص 763.

9 - قرآن کریم، التغابون آیه 2.

10 - تفسیر کابلی ج 3 ص 312.

۳-۱-۴ انواع خارجي از دیدگاه قوانین وضعی

اما قوانین وضعی کشورهاست که افراد با اتباع کشور و اتباع خارجی تقسیم نموده است که؛ پس کلمه خارجی در اصطلاح قوانین وضعی عبارت است از افراد که دارای تابعیت قلمرو دیگر با شد خارجی پنداشته می شود

11.

فرق نمی کند که فرد خارجی مسلمان باشد یا غیر مسلمان؛ چنانچه که در قانون اساسی کشور افغانستان خارجی چنین تعریف گردیده ((کسی که تابعیت افغانستان را نداشته باشد، نفی گردیده که کسب عقار نمی تواند، مگر که نمایندگی های سیاسی دول خارجی و به موسسات بین المللی که افغانستان همراهی شان رابطه سیاسی داشته باشد، می توان عقارات را طبق قانون کسب نمایند.)) 12

در رابطه به تفسیر قانون فوق باید گفت هر آن کسی که دارنده ای تابعیت افغانستان باشد فرق نمی کند که کافر باشد یا مسلمان داخلی گفته میشود، اما آن کسی که دارنده ای تابعیت افغانی نباشد خارجی گفته میشود. فرق نمی کند مسلمان باشد یا غیر مسلمان چون در نوعیت قانون تابعیت شرط است و در نوعیت اسلام ایمان شرط می باشد.

۳-۲ شرایط سرمایه گذاری در اسلام

در فقه اسلامی در رابطه به سرمایه گذاری مطلق و تجارت قوانین و اصول وضع گردیده، که فقه اسلامی به مسلمانان دستور می دهد که در هر شرائط زمانی و مکانی از قاعده ای وضع شده اطاعت نماید فرق نمی کند که در کشورهای اسلامی باشد و یا غیر اسلامی در برابر مسلمان باشد و یا غیر مسلمان که شرائط سرمایه گذاری در فقه اسلامی عبارت اند از!

۳-۲-۱ کسب مال حلال

قاعده مهم و اساسی را که دین اسلام از برای سرمایه گذاری فقه اسلامی وضع نموده است کسب تجارت از طروق حلال بوده نه اینکه انسان از هر طریق که دلش خواست مال به دست آورد چون اسلام مالی را که از راه مشروع حاصل شده، ستوده؛ و نگهداری، سامان دهی و بهره گیری از آن را واجب دانسته و از مقام ثروتمندان شکرگذار که مال شان را در خدمت منافع مردم و خشنودی خداوند قرار می دهند، تجلیل کرده است؛ در اسلام مفهوم زهد و بی اعتنائی به دنیا این نیست که مردم دچار فقر و تنگدستی شوند؛ منظور از آنچه در نکوهش دنیا، مال و ثروت آمده؛ مالی است که به طغیان، فتنه، اسراف و استفاده از آن در راه گناه و کفران نعمت الله متعال بهره برداری شود. پیامبر الله علیه وسلم در توصیف مال فرموده است: (قَالَ: يَا عَمْرُو، نِعَمًا بِالْمَالِ الصَّالِحِ، لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ.)¹³

11- مذكراتي السياسية، عبد الحميد بن عبد المجيد ج 1 ص 99.

12- ماده 41 قانون اساسی افغانستان.

13- مسند أحمد بن حنبل ج 4 ص 202.

ترجمه: پیامبر (صلی الله علیه و سلم) فرمود ای عمرو چه نیک است مال پاک، برای انسان پاک. و نیز فرموده است: (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ قَتَلَ» أَوْ قَالَ: «مَنْ مَاتَ دُونَ مَالِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ»¹⁴)

ترجمه: عبد الله بن زبیر رضی الله عنه از رسول اکرم صلی الله علیه وسلم روایت می نماید که فرمود کسی که در برابر (دفاع) مال خویش گشته شد شهید است.

(عن أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -: مَنْ تَصَدَّقَ بَعْدَلَ تَمَرَةٍ مِنْ كَسْبٍ طَيِّبٍ، وَلَا يَصْعَدُ إِلَى اللَّهِ إِلَّا الطَّيِّبُ، فَإِنَّ اللَّهَ يَقْبَلُهَا بِيَمِينِهِ، ثُمَّ يُرِيهَا لِصَاحِبِهَا كَمَا يُرِي أَحَدُكُمْ قُلُوبَهُ، حَتَّى تَكُونَ مِثْلَ الْجَبَلِ)¹⁵

ترجمه: «ابوهریره گوید: پیغمبر - صلی الله علیه وسلم - فرمود: کسی که به اندازه یک دانه خرما از کسب حلال خود صدقه بدهد (چون تنها چیزهای پاک و حلال می تواند به سوی خدا صعود کند) خداوند با رضایت کامل این صدقه را از او می پذیرد و آن را افزایش و پرورش می دهد همانگونه که یک نفر از شما کره اسب خود را که تازه از شیر مادرش گرفته شده پرورش می دهد، افزایش این صدقه به اندازه ای است که این دانه خرما به اندازه یک کوه بزرگ میشود.

۳-۲- دوری از غش (چل) و احتکار در سرمایه گذاری

آنچه که در نصوص شرعی قاعده ای از برای تجارت و سرمایه گذاری عموم انسانها به خصوص در بین مسلمانان وضع گردیده دوری از غش و احتکار است، فرق نمی کند که از طرف اتباع خارجی باشد یا داخلی کدام کشور! ولو یک طرف معامله مسلمان باشد؛ و اگر غیر مسلمانان در بین خود شان باشند اسلام به آنها کاری نداشته؛ لکن اگر یکی از طرفین شخص مسلمان باشد یا در کشور اسلامی پس شریعت اسلامی اصول و قاعده ای را وضع نموده است چنانچه که پیامبر (صلی الله علیه وسلم) در رابطه به منع غش فرموده است: (وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، مَرَّ عَلَى صُبْرَةٍ طَعَامٍ فَأَدْخَلَ يَدَهُ فِيهَا فَنَالَتْ أَصَابِعُهُ بَلَلًا، فَقَالَ: ((مَا هَذَا يَا صَاحِبَ الطَّعَامِ ؟)) قَالَ: أَصَابَتْهُ السَّمَاءُ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: ((أَفَلَا جَعَلْتَهُ فَوْقَ الطَّعَامِ حَتَّى يَرَاهُ النَّاسُ! مَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا))¹⁶

ترجمه: از ابوهریره رضی الله عنه روایت شده است که «پیامبر - صلی الله علیه وآله وسلم - از کنار توده ای گندم گذشت و دستش را در آن فرو برد و انگشتانش کمی خیس شد، فرمودند: «ای صاحب گندم! این چیست؟» گفت: ای رسول خدا! باران بر آن بارید، فرمودند: «چرا آن قسمت خیس را بالای گندم قرار نداده ای تا مردم ببینند؟ کسی که نسبت به ما حيله و فریب کند، از ما نیست!

جای دیگر نیز پیامبر (صلی الله علیه وسلم) در داد و ستد از نجش¹⁷ منع نموده چنین میفرماید: (وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا تَنَاجَشُوا».

14 - المعجم الأوسط لأبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني ج 8 ص 93

15 - صحيح البخاري ج 2 ص 108.

16 - صحيح المسلم ج 1 ص 98.

17 - (نجش، يعني اظهار خريد يك جنس به قيمت بالاتر بدون خريد آن براي فريب دادن مشتري و تحريك او به خريد آن جنس)

از ابوهريره - رضي الله عنه - روايت شده است که پيامبر - صلى الله عليه وآله وسلم - فرمودند: در معامله ي يکديگر نجش نکند. (عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنِ النَّجْشِ» 18 ترجمه: از نافع ابن عمر رضي الله عنه روايت شده که پيامبر (صلى الله عليه وسلم) نهی نمود از نجش. همچنان احتکار که موجبات استثمار طبقه های را بر طبقه دیگر فراهم میسازد در اسلام منع گردیده است. روايت شده که «عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: رَأَيْتُ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ الطَّعَامَ مَجَازِفَةً، يَضْرِبُونَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنْ يَبِيعُوهُ حَتَّى يُوْوَهُ إِلَى رَحَالِهِمْ»¹⁹ ترجمه: از عبد الله ابن عمر رضي الله عنهما می گوید: در زمان رسول خدا کسانی که بدون وزن و از روی تخمین، مواد خوراکی را می خریدند و قبل از قبض (در اختيار گرفتن)، آنرا به ديگران میفروختند، تنبيه می شدند.

(عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - نَهَى أَنْ يَبِيعَ الرَّجُلُ طَعَامًا حَتَّى يَسْتَوْفِيَهُ. قَالَ طَاوُسٌ فَقُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ فَكَيْفَ ذَاكَ؟ قَالَ: ذَاكَ دَرَاهِمٌ بَدْرَاهِمٍ وَالطَّعَامُ مُرْجَأٌ.)²⁰ ترجمه: ابن عباس رضي الله عنهما روايت می کند که: رسول الله - صلى الله عليه وسلم - مردم را از فروختن مواد خوراکی، قبل از اینکه آن را قبض کنند (تحويل بگیرند) منع فرمود. از ابن عباس رضي الله عنهما پرسیدند: یعنی چگونه؟ فرمود: بدین معنی که پول در مقابل پول، پرداخت شود ولی تحويل مواد خوراکی به تاخير بیافتد. (یعنی مثلاً گندم را قبل از اینکه از فروشنده تحويل بگیرد، بفروشد)

۳-۲-۳ دوری نمودن از سود و ظلم

از جمله قواعد تجارت در اسلام دوری جستن از تجارت حرام مانند سود، زور گویی، خوردن مال یتیم بوده در نصوص شرعی قواعدی از برای تجارت وضع گردیده فرموده های الله متعال چنین است:

﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ...﴾²¹

ترجمه: کسانی که ربا می خورند [از قبر] بر نمی خیزند مگر مانند کسی که شیطان او را به آسیمی آشفته حال کرده باشد. این از آن است که گفتند: بیع مانند رباست، حال آنکه خدا بیع را حلال کرده و ربا را حرام شمرده است.²²

جای دیگر نیز الله متعال در رابطه به دوری از ربا در کسب مال فرموده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾²³

¹⁸ - صحيح المسلم ج 3 ص 1156.

¹⁹ - صحيح البخاري ج 7 ص 331.

²⁰ - السنن الكبرى ج 5 ص 312.

²¹ - سورة البقرة آية 275.

²² - تفسير كابل ج 3 ص 166.

²³ - سورة آل عمران آية 130.

ترجمه: اي کسانې که ايمان آورده ايد! ربا را دو و چند برابر مخوريد ، و از خدا بترسيد ، باشد که رستگار شويد

24.

همچنان دين اسلام قاعده و قانونی و وضع نموده است تا از طريق ظلم مال به دست نآيد چنانچه که الله متعال در رابطه تحريم مال یتيم به ناحق که نماينگر ظلم است چنين ميفرمايد: ﴿وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ...﴾²⁵

ترجمه : و به مال یتيم نزديك نشويد. مگر به شيوه ای که آن بهتر است تا آنکه به کمال رشدش برسد و به داد [و انصاف] پيمانه و ترازو را کامل کنيد.²⁶

برآيه فوق الله متعال حرام گردانيد خوردن مال یتيم را به ناحق و حرام گردانيد مال را که در پيمانه خویش از چيز وعده شده کم باشد.²⁷

همچنان پيامبر (صلی الله عليه وسلم) در رابطه به تحريم مال مردم چنين ميفرمايد: (عن ابی هريرة ان نبي صلي الله عليه وسلم قال «لَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَنَاجَشُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَلَا يَبِعْ بَعْضُكُمْ عَلَىٰ بَيْعِ بَعْضٍ، وَكُنُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا، الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ: لَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يَحْذِلُهُ، وَلَا يَكْذِبُهُ، وَلَا يَحْقِرُهُ، التَّقْوَىٰ هُنَا - وَيُشِيرُ إِلَىٰ صَدْرِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ - بِحَسَبِ امْرِئٍ مِنَ الشَّرِّ أَنْ يَحْقِرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ، كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ: دَمُهُ، وَمَالُهُ، وَعَرَضُهُ»²⁸) ترجمه: از ابی هريره - رضي الله عنه - روايت است که رسول اکرم - صلى الله عليه وسلم - فرمودند: شما مسلمانان به يکديگر حسد نورزيد، به زيان يکديگر سازش نکنيد، و به يکديگر بغض و کينه نورزيد، و به همدیگر پشت نکنيد، و هيچ يك از شما بر فروش ديگري نفروشد، بندگان خدا، و برادران همدیگر باشيد، مسلمان برادر مسلمان است، به برادر خود ستم نمي کند، دست از ياري و کمک او نمي کشد، او را تکذيب نمي کند، او را خوار و ذليل نمي شمارد، اين تقوا و پرهيزکاري است. و سه بار به سينه اش اشاره فرمود.

براي انسان همين کافي است که برادر مسلمان خویش را حقير و کوچک شمارد، خون و مال و شرف و ناموس هر مسلمان بر مسلمان ديگر حرام است؛ چون رباخواران به هنگام دفاع از سيستم اقتصادي نفرين شده خود غلط اندازی می کردند و می گفتند: داد و ستد - که تجارت و بازرگانی است - مايه افزايش اموال و سود می گردد، بنابراين ربا همسان ساير معاملات است و حلال کردن خريد و فروش ، و حرام نمودن ربا معنی ندارد! اولاً میان سرشت کارهای بازرگانی با کارهای ربوی فرق بسيار است ، در ثاني خدماتی که تجارت به توليدات و به توده مردم می کند، و بلائی که ربا بر سر تجارت و بر سر توده مردم می آورد، به هيچ وجه قابل مقايسه نيست . آخر تجارت ، ميانجی سودمندی میان توليد و مصرف است ، و به ترويج کالا و بازاریابی آن کمک شایانی می کند، و لذا بازرگانی کالا را می افزايد و می آرايد، و مايه دستيابی بدان بگو نه ساده و آسان می شود. اين هم

²⁴ - تفسير کابلي ج 1 ص 191.

²⁵ - سورة الانعام آية 152.

²⁶ - تفسير کابلي ج 1 ص 237.

²⁷ - تفسير القرآن العظيم لأبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير ج 3 ص 364.

²⁸ - الجمع بين الصحيحين البخاري ومسلم ج 3 ص 172.

خدمت به خریدار و فروشنده است و از راه چنین خدمتی، سود سرشار بدست می آید، سودی که متکی به مهارت و تلاش است بر این عصر به، برخی است لکن سود عملی است که هم نیا انسان را و هم آخرت انسان را تباه می نماید؛ چنانچه که پیامبر صلی الله علیه وسلم میفرماید: (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: «اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُوبِقَاتِ». قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا هُنَّ؟ قَالَ: «الشَّرْكَ بِاللَّهِ، وَالسَّحَرُ، وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ، وَأَكْلُ الرِّبَا، وَأَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ، وَالتَّوَلَّى يَوْمَ الزَّحْفِ، وَقَدْفُ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ الْغَافِلَاتِ»²⁹)

از ابوهریره - رضي الله عنه - روایت است که نبی اکرم - صلی الله علیه وسلم - فرمود: «از هفت گناه نابود کننده اجتناب کنید». گفتند: ای رسول خدا! آن ها کدامند؟ فرمود: «شرك به خدا، سحر، کشتن انسان بی گناه، خوردن ربا، خوردن مال یتیم، فرار از جهاد و تهمت زنا به زنان پاکدامن و بی خبر از فساد.

۳-۲-۴ کسب مال حلال و دوری از خوردن حرام

برای اینکه دادو ستد روندی اسلامی و شایسته داشته باشد، باید به دستورها و احکام دین به خوبی عمل شود و از فرموده های الله متعال و سیره و روش پیامبرگرامی اسلام صلی الله در سرمایه گذاری و تجارت پیروی گردد که در قدم نخست تاجر مسلمان آگاهی کامل راجع به تجارت اموالش داشته که آیا خرید و فروش کدام اموال جایز و کدام نوع اموال ناجیز اند چون تجارت و سرمایه گذاری در شریعت اسلام پای بندیه و ممنوعیت هایی دارد که آگاهی از آن ها نیاز به آموزش و فراگیری دارد اصول فقهی اسلام که به صورت محدودیتها بیان میشود عبارتند از منع تولید و مصرف کالاهای حرام، ممنوعیت فعالیتهای مبتنی بر ربا و رشوه، قاعده لاضرر، منع اسراف و تبذیر، نهی از فساد و تبذیر، ممنوعیت اکل مال به باطل و ممنوعیت غرر.³⁰

نصوص زیادی است که معیار اساس در باب تجارت محسوب شده الله متعال میفرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾³¹ ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده اید! اموال همدیگر را به ناحق (یعنی از راههای نامشروعی همچون: دزدی، خیانت، غصب، ربا، قمار، و...) نخورید مگر این که (تصرف شما در اموال دیگران از طریق) داد و ستدی باشد که از رضایت (باطنی دو طرف) سرچشمه بگیرد، و خودکشی نکنید و خون همدیگر را نریزید. بیگمان خداوند (پیوسته) نسبت به شما مهربان بوده.³²

این نداء: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) ای مؤمنان! بیانگر این معنی است که کار پاکسازی جامعه اسلامی از باقیمانده ها تا نشستهای زندگی جاهلی در میان است، و به خروش انداختن دلهای مؤمنان، مراد یزدان است. خداوند با این ندای آسمانی مقتضیات ایمان را پیش چشم مسلمانان می دارد، و بدیشان می فهماند که آنان باید شرم کنند از این که بیهوده اموال یکدیگر را بخورند، و بناحق ثروت همدیگر را متصرف شوند، چرا که ایشان مؤمن هستند، و مؤمنان را چنین کاری نسزد. خوردن بناحق اموال، همه راههایی را در بر می گیرد که منتهی به خوردن

29- الجمع بین الصحيحین البخاری ومسلم ج 21 ص 200.

30- ارائه چارچوب مفهومی در بازاریابی بر اساس مبانی اسلامی از یرزاحسن حسینی، ص 137.

31- سورة النساء آية 29.

32- تفسیر کابلی ج 1 ص 215.

اموال همدیگر می‌گردند و خدا بدانها اجازه نداده است، و یا این که خدا از آنها نهی فرموده است. از جمله: خیانت کردن، رشوه خواری، قماربازی، احتکار نیازمندیهای مردم به قصد بالا رفتن قیمت آنها، و کلیه انواع معاملات حرام، مقدم بر همه آنها ربا و رباخواری.³³

پیام آسمانی است از طرف خداوند خطاب به بندگان مؤمن. آنان که به خدا و پیامبرش و کتاب و ملاقاتش ایمان دارند، خداوند در این کلام خود بندگان مؤمن را نهی می‌کند ازین که مال یکدیگر را به طور باطل یعنی بدون حق شرعی و قانونی بخورند. و باطل انواع مختلف دارد، مثل سرقت، غصب و غارت. مقصود از لا تَأْكُلُوا... خوردن تنها نیست بلکه هر تصرفی باشد غیرمشروع مانند: ربا و غصب و سرقت و خیانت و انکار حق زیرا به هر عنوانی باشد عرف میگوید مال مردم را خورد. و اطلاق اَمْوَالِكُمْ شامل میشود تصرف باطل در اموال خود و یا در اموال غیر، پس هر معاملهای که رضایت طرفین نباشد باطل است.

۳-۵- امانت داری

از جمله شروط سرمایه گذاری در شریعت اسلامی امانت و امانت داری است که امانت داری در تجارت و سرمایه گذاری از صفات پسندیده اخلاقی است که تمام مذاهب آسمانی پیروان خود را به رعایت آن سفارش کرده اند و لو در مقابل غیر مسلمانان هم باشد همچنان خیانت در امانت را معلمان اخلاقی در تمام ادوار زشت پنداشته اند، چرا که بقای زندگی اجتماعی و تداوم ارتباط سالم بین افراد جامعه مستلزم امانت داری آنان نسبت به اموال یکدیگر می‌باشند؛ برعکس آن خیانت در امانت انجنان قبیح محسوب می‌شود که از این نظر در مرتبه حتا بالاتر از سرقت قرار می‌گیرد، چرا که خائین در امانت، علاوه بر بردن مال دیگران، از اعتماد آنان به خود نیز سویی استفاده میکند و این همان طوریکه از پیامبر صلی الله علیه وسلم نقل شده است، خیانت دلیل بر نفاق و دو روی او می‌باشد چون جرم خیانت در امانت عبارت است از ارتکاب رفتار مجرمانه عمدی مخالف امانت داری از ناحیه امین نسبت به اموال آشیا یا اسناد که به یکی از اسباب قانونی به او سپرده شده یا در حکم سپردن بوده است و بنا بر این بوده است که مسترد شود، ولی امین انرا به ضرر مالک یا متصرف ان، تصاحب، استعمال، تلف یا مفقود کرده باشد از نظر اخلاقی و مذهبی امانت داری یکی از صفات پسندیده و مورد تأکید است و از نظر اجتماعی زمینه اعتماد و مؤدت بین افراد جامعه را فراهم می‌کند و مانع تشنجهای اجتماعی می‌شود، بر عکس خیانت در امانت موجب تشنجهای اجتماعی نا مطلوب می‌شود در اسلام بر اساس آیات و روایات متعدد، رد امانت به عنوان یک وظیفه شرعی و خیانت در امانت به عنوان یک عمل قبیح مورد تأکید قرار گرفته است. که حکم مذکور هم اثر وضعی دارد و هم اثر تکلیفی. از جمله میتوان به آیات زیر استناد کرد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾³⁴ ترجمه: خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانتها را به اهلش بسپارید.³⁵

33 سید قطب (1381 هـ) تفسیر فی ظلال القرآن. مترجم: مصطفی خرم دل، ج 1، ص 38.

34-سورة النساء آية 58.

35-تفسیر کابلی ج 1 ص 228.

که دلالت صریح بر و جوب رد امانت به صاحب ان دارد ولو مال غیر مسلمان نر غیر مسلمان و یا بر عکس آن باشد دلالت می نماید : چنانچه که الله متعال میفرماید : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾³⁶

ترجمه : ای کسانی که ایمان آورده اید ! به خدا و پیغمبر خیانت مکنید ، و در امانات خود نیز آگاهانه خیانت روا مدارید .³⁷

آیه فوق صریح بر نهی از خیانت در امانت دارد و نهی هم ظاهر در و جوب ترک است لذا ارتکاب آن حرام است و ارتکاب هر فعل حرام و در فقه اسلامی مستوجب تعزیر است همچنان در فقه اسلامی امانت داری را الله متعال از صفات مومنان اعلام کرده چنین میفرماید : ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾³⁸ ترجمه : و آنانکه که در امانتداری خویش امین و در عهد خویش وفا می نمایند .³⁹

پس امانتداری و راستگویی در واقع سرمایه اصلی تاجر مسلمان است. تاجر مسلمان کاملاً میدانند که خداوند علیم است، بر کارهایش علم و آگاهی دارد و مراقب اوست؛ با این باور و ذهنیت از او در آشکار و پنهان میترسد پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه وسلم تاجران امانتدار و راستگو را چنین وصف کرده است : (عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ التَّاجِرُ الصَّدُوقُ الْأَمِينُ الْمُسْلِمُ مَعَ الشُّهَدَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ)⁴⁰ ترجمه : از عبد الله ابن عمر رضی الله عنهما روایت شده که پیامبر صلی الله علیه وسلم فرمود تاجر مسلمان امانتدار و راستگو در روز قیامت با پیامبران و صدیقین و شهدا حشر میشود.

پس امانتداری و ادای امانت پشتوانه بقایی انسانها، پایه و اساس حکومتها، گسترش دهنده سایه آرامش و آسایش، بالا بردن عزت و اقتدار و روح و جسم عدالت بوده که به سود همه تطبیق کنندها تمام میگردد.

۳-۲-۳ عدل و انصاف

تجارت و سرمایه گذاری در دین اسلام بر پایه معنویت و معیاریت قرار گرفته تا قاعده و قانونی باشد ، که شخص تاجر از روی عدل و انصاف رفتار نماید چرا که مطابعت از احکام اسلامی در سود همه انسانها است ؛ زیرا هدف از تجارت فراهم ساختن وسائل رفاه عمومی در جامعه بشری است و برای رسیدن به این منظور آشنایی به دانش فقهی ضروری بوده چون اصل دین به عدل و انصاف استوار بوده الله متعال میفرماید : ﴿وَأَقِمْوَا الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ﴾⁴¹

ترجمه : در وزن کردن و برکشیدن دادگرانه رفتار کنید و از ترازو مکاهید (و کم و کاست ندهید و کم فروشی نکنید) .⁴²

36- سورة الانفال آية 27 .

37- تفسیر کابلی ج 1 ص 303 .

38- سورة المومنون آية 8 .

39- تفسیر کابلی ج 2 ص 288 .

40- السنن الکبری وفي ذيله الجوهر النقي لأبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي ج 2 ص 444 .

41- سورة الرحمن آية 9 .

42- تفسیر کابلی ج 3 ص 272 .

و برعکس آن اگر کسی عدل و انصاف را مدنظر ننگرفته الله متعال وعید را متوجه آن کرده چنین میفرماید: ﴿وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ﴾⁴³

ترجمه: وای به حال کاهندگان (حقوق مردم) کسانی که چون (برای خود) پیمانه زنند از مردم به تمام (و کمال) دریافت دارند و چون (می خواهند که) برای آنان پیمانه زنند یا برای آنان وزن کنند، کم می گذارند آیا اینان نمی دانند که آنان بر انگیخته می شوند در روزی بزرگ.⁴⁴

پس کسی که اراده تجارت کند، باید در دین خود پابند بوده تا به واسطه آن حلال و حرام را که برایش مقرر شده از هم تمیز دهد.

۲-۳-۷ رعایت اصل فضائل اخلاقی در تجارت

در جامعه‌ی اسلامی کلیه روابط اجتماعی باید بر مبنای فضائل اخلاقی و در نظر گرفتن اعتقادات مذهبی استوار باشد بدین ترتیب امور تجارتي و اقتصادی هم در چارچوب اصول مذکور و مفاهیم عدالت باید مورد بحث قرار گیرد از جمله اصول مهم حقوق تجارت و سرمایه گذاری در عصر حاضر، گردش ثروت و توزیع عادلانه آن میباشد که الله متعال در رابطه به رعایت فضائل اخلاق در تجارت (داد و ستد) چنین میفرماید: ﴿لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَن يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾⁴⁵

ترجمه: کسانی که به خداوند و روز قیامت ایمان دارند (در سرباز زدن از) آنکه با مالهایشان و جانهایشان جهاد کنند از تو اجازه نمی خواهند و خداوند به (حال) پرهیزگاران داناست.⁴⁶

ضمناً به منظور توزیع عادلانه ثروت و کمک به اشخاصی که هیچ گونه قدرت کار در جامعه ندارند خداوند زکات را واجب دانسته که یکی از فواید آن توزیع عادلانه ثروت بوده رعایت اصل فضائل اخلاقی در تجارت محسوب میگردد.

۲-۳-۸ وقت گذاشتن برای عبادت

تجارت وقتی ارزش دارد که همراه با یاد خدا باشد که این موضوع مختص سرمایه گذار مسلمان وضع گردیده از این رو قرآن کسانی را مورد تمجید و ستایش قرار میدهد که خرید و فروش، آنها را از یاد خدا غافل نه سازد چنانچه که الله متعال میفرماید: «مردانی که نه تجارت و نه معامله آنها را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و ادای زکات غافل نمیکند. خداوند متعال می فرماید:

﴿ فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِن فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴾⁴⁷

⁴³ - سورة المطففين آية 1-5.

⁴⁴ - تفسیر کابلی ج 3 ص 318.

⁴⁵ - سورة التوبة آية 43.

⁴⁶ - تفسیر کابلی ج 2 ص 43.

⁴⁷ - سورة الجمعة آية 10.

ترجمه: و چون نماز گزارده شد در (روی) زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جویا شوید و خدا را بسیار یاد کنید باشد که شما رستگار گردید.⁴⁸

این هماهنگی و اېسته گی ای است که برنامه اسلامی نشاندار بدان است، هماهنگی و روابط میان مقتضیات و خواستهای زندگی در زمین، از قبیل کار کردن و رنج کشیدن و تلاش ورزیدن و روزی به دست آوردن، و میان بریدن و تلاش روح برای مدتی از این فضا، و بریدن و تلاش دل از این دنیا، و خالص و مخلص پرداختن به یاد و ذکر و طاعت خدا... اینها هم برای زندگی دل لازم و ضروری است، و بدون آنها پیوند یافتن و تماس گرفتن و دریافتن و برای انجام تکالیف و وظائف امانت بزرگ برخاستن و به تلاش در راه آن پرداختن، ممکن نمی گردد و نمی گنجد. به یاد خدا بودن قطعاً باید در لابلای تلاش در پی معاش باشد. خدا را در نظر داشتن در ضمن کار و کوشش است که کار و کوشش را به عبادت تبدیل می کند. و لیکن با وجود در نظر داشتن خدا در امور زندگی و به یاد او تعالی بودن در همه حال و در همه آن، لازم است مدتی خالصانه و درېسته به یاد خدا بودن، و به طور کامل برای ذکر و تلاش، و تنها و تنها به عبادتش پرداختن. همان گونه که این دو آیه الهام و پیام می دارد که با وجود تجارت و کار به عبادت الله متعال نیز وقت گذاشته شده نه اینکه فقط مصروف داد و ستد در زندگی انسان گردد؛ چون برنامه مسلمان بدین قرار است: کار و معامله پیش از نماز، آنگاه نماز و روی آوردن به ذکر خدا و سپس (بعد از پایان نماز) پراکنده شدن در زمین و جستجوی فضل خدا، و منظور از فضل خدا در اینجا روزی و کار بوده که در اسلام رفت و آمدکنندگان به مساجد، رهبانان بیهوده کار و یا افراد تنبل و بیکاره نیستند، بلکه چنانکه قرآن توصیف شان نموده است: «مردانی که تجارت و داد و ستد، از ذکر خدا و اقامه نماز و پرداخت زکات بازشان نمی دارد و از روزی که دلها و دیده ها در آن روز دگرگونه می شوند، در جای دیگر خداوند متعال می فرماید: ﴿رَجَالٌ لَا تُلِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ﴾»⁴⁹

ترجمه: مردانی که هیچ تجارت و خرید و فروشی آنان را از یاد خدا و بر پای داشتن نماز و پرداخت زکات باز ندارد.⁵⁰

آنچه که معیار در تجارت وضع گردیده وقت گذاشتن برای عبادات فرضی بوده، هرگاه وقتش فرا رسد انسان غافل نشده عبادات خویش را برپاء دارد.

۹-۲-۳ رضایت جانبین

از جمله معیار در تجارت و سرمایه گذاری در شریعت اسلامی رضایت جانبین در عقد بوده الله متعال کلمه عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ را یاد نموده در کلامش چنین میفرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَاْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾⁵¹

⁴⁸ - تفسیر کابلی ج 3 ص 276.

⁴⁹ - سورة النور آية 207.

⁵⁰ - تفسیر کابلی ج 2 ص 288.

⁵¹ - سورة النساء آية 29.

ترجمه: اي کسانې که ايمان آورده ايد! اموال همدیگر را به ناحق نخوريد مگر اين که (تصرف شما در اموال ديگران از طريق) داد و ستدي باشد که از رضایت (باطني دو طرف) سرچشمه بگيرد، و خودکشي مکيد و خون همدیگر را نريزيد. يیگمان خداوند (پیوسته) نسبت به شما مهربان بوده.⁵²

الله متعال کارهای بازرگانی و تجارتي که با رضایت خریدار و فروشنده انجام می پذیرد، از معاملات حرام جدا و مستثنی فرموده است: ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾.

۳-۲-۱۰ دوری از حرص

آنچه در دین اسلام از جمله معیارات اسلام در باب تجارت پنداشته شده، دوری از حرص مال دنیا است، چون اکثر اوقات باعث هلاکت نابودی اعمال انسان شده، انسان را از عبادات باز داشته مصروف مادیات می نماید به همین خاطر است که رسول اکرم صلی الله علیه وسلم درباره این بیماری پنهان فرموده است: (ابن عباس رضي الله عنهما يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لَوْ أَنَّ لَابْنَ آدَمَ وَادِيًا مِنْ مَالٍ لَابْتَغَى إِلَيْهِ ثَانِيًا وَلَوْ كَانَ لَهُ ثَانِيًا لَابْتَغَى إِلَيْهِ ثَالِثًا)⁵³

ترجمه: از عبد الله ابن عباس رضي الله عنهما روایت شده که میگفت از رسول اکرم صلی الله علیه وسلم شنیدم اگر برای بني آدم دو وادی از طلا باشد (نه تنها سیر نمیشود بلکه) وادی سومی را نیز طلب میکند.

چون حرص و آزمندی، انسان را گرفتار جمع آوری مال و بهره جویی ها مادی مینماید و او را از فضایل اخلاقی و ارزشهای عاطفی و هم یاری به هم نوعانش باز میدارد و زمینه های تکبر، غرور و بهره کشی را در او فزونی میدهد. این بیماری خطرناک تجار را بر آن میدارد که به دنبال به دست آوردن سود زیادی باشند، ولو از راههای غیر مشروع کسب گردد.

۳-۳ احکام سرمایه گذاری خارجی در پرتو شریعت اسلامی

در عصر کنونی با جهانی شدن اقتصاد، کشورهای اسلامی به سرمایه گذاری خارجی به عنوان عاملی برای توسعه اقتصادی و اشتغال نگاه می کنند اما پذیرش سرمایه خارجی نیازمند تطابق با شریعت اسلامی است، زیرا سرمایه گذاری های مغایر با قوانین اسلامی، مانند فعالیت در زمینه های ربوی، قمار، یا مشروبات الکلی، جایز نیست همچنان سرمایه گذاری خارجی و لو در کشورهای اسلامی بی انجامد به عنوان یکی از ابزارهای توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی اهمیت ویژه ای داشته چرا که سرمایه گذاری خارجی در عصر کنونی به معنی انتقال سرمایه از یک کشور به کشور دیگر برای کسب منفعت بوده که سرمایه گذاری اتباع خارجی مسلمان و غیر مسلمان برای منفعت دو طرف گردد که در این مبحث میپردازیم به احکام سرمایه گذاری خارجی در پرتو شریعت اسلامی:

⁵² -تفسیر کابلی ج 1 ص 215.

⁵³ -صحیح البخاری ج 16 ص 244.

۱-۳-۳ حکم اسلام در رابطه به سرمایه گذاری

شریعت اسلامی هیچ وقت مانع پیشرفت نبوده نصوص زیادی است که دلالت به اباحت تجارت و سرمایه گذاری می نماید الله متعال در رابطه به اباحت تجارت و سرمایه گذاری ولو مسلمان با غیر مسلمان باشد چنین میفرماید:

﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾⁵⁴

ترجمه: خداوند شما را باز نمی دارد از این که نیکی و بخشش بکنید به کسانی که به سبب دین با شما ن جنگیده اند و از شهر و دیارتان شما را بیرون نرانده اند. خداوند نیکوکاران را دوست می دارد.

به قول امام ابن کثیر رحمه الله علیه میفرماید: الله متعال اباحت نموده است تمام تعاملات اجتماعی را مگر کسانی که با مسلمانان در جنگ بودند.⁵⁵

تعامل محمد صلی الله علیه وسلم در دوران قبل از نبوت و بعد از نبوت با سرمایه گذاران مسلمان و غیر مسلمان دلالت می نماید چنانچه که روایت شده است که پیامبر صلی الله علیه وسلم روزی مواد ارتزاقی را از یهودی خریداری نموده و در مقابل آن زره خویش نزد یهودی گذاشت که خود دلالت به اباحت سرمایه گذاری می نماید؛ چنانچه که از نبی کریم صلی الله علیه وسلم روایت شده است: (عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ مَشَى إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِخُنْزِرٍ شَعِيرٍ وَإِهَالَةٍ سَنِخَةٍ وَلَقَدْ رَهَنَ)⁵⁶

ترجمه: انس رضي الله عنه می فرماید: مقداری نان جو با کمی روغن بدبو، خدمت رسول الله - صلی الله علیه وسلم - بردم. آنحضرت صلی الله علیه وسلم زره اش را نزد فردی یهودی به رهن نهاده و از او قدری جو برای توشه عیالش گرفته بود.

حدیث فوق نبی صلی الله علیه وسلم دلالت به اباحت سرمایه گذاری خارجی و لو مسلمان نباشد طبق قاعده و قانون اسلامی قابل تطبیق است.

در رابطه به اصل اباحت سرمایه گذاری مسلمان و غیر مسلمان در کشورهای اسلامی تا زمانکه دلیل برای تحریم آن پیدا نشود جایز دانسته شده قاعده فقهی نیز قابل تطبیق است:

"الأصل في المعاملات الإباحة إلا ما دلّ الدليل على تحريم"⁵⁷ ترجمه: بر معاملات اصل اباحت است مگر دلیلی برای تحریم آن پیدا شود.

بنابراین سرمایه گذاری خارجی ذاتاً جایز است مگر آنکه مشتمل بر امر حرام باشد.

۲-۳-۳ اصول شریعت اسلامی در سرمایه گذاری خارجی

شریعت اسلامی بر چند اصل مهم در سرمایه گذاری تأکید دارد:

⁵⁴ -سورة الممتحنة آية 8.

⁵⁵ - تفسير القرآن العظيم، لأبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير ج 8 ص 89.

⁵⁶ - صحيح البخاري ج 7 ص 231.

⁵⁷ - موسوعة الفقه الإسلامي، لمحمد بن إبراهيم بن عبد الله التويجري ج 2 ص 305.

1- حرمت ربا: سرمایه‌گذاری باید بدون بهره ربوی انجام شود چنانچه که الله متعال میفرماید: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾⁵⁸

2- اجتناب از غرر و قمار: فعالیت‌هایی که دارای عدم قطعیت شدید یا قمارگونه هستند، جایز نیست.
3- تحریم فعالیت‌های حرام: سرمایه‌گذاری ماندی در مشروبات الکلی، تولید و توزیع مواد مخدر و دیگر اشیاء حرام یا فعالیت‌های غیر اخلاقی ممنوع است.

نیز همه فقهای اسلام در موضوع سرمایه‌گذاری مستقیم توصیه می‌کنند که سرمایه‌گذار با رعایت عقود مشروع مثل مشارکت، مضاربه و مزارعه سرمایه‌گذاری نماید هیچ مانعی نیست.⁵⁹

پس شرایط مشروعیت سرمایه‌گذاری خارجی در فقه اسلامی فعالیت سرمایه‌گذاری باید مشروع و حلال باشد؛ قرارداد سرمایه‌گذاری باید شفاف، بدون ابهام و بدون ربا باشد تقسیم فایده و زیان باید بر اساس توافق طرفین و قوانین شریعت باشد و رعایت حقوق طرفین و جلوگیری از استضعاف اقتصادی الزامی است در نهایت سرمایه‌گذاری خارجی در کشورهای اسلامی تنها زمانی مشروع و پذیرفتنی است که با قواعد شریعت از جمله پرهیز از ربا، غرر و فعالیت‌های حرام مطابقت داشته باشد. کشورهای اسلامی با ایجاد ابزارهای مالی اسلامی مانند صکوک و مشارکت‌های مشروع می‌توانند سرمایه خارجی را جذب کنند و توسعه اقتصادی پایدار ایجاد نمایند.⁶⁰

۴- مناقشه

فقهای معاصر با استناد به اصل قاعده ای اباحه در معاملات سرمایه‌گذاری خارجی را در اصل جایز می‌دانند، مشروط بر آن‌که موضوع فعالیت و سرمایه‌گذاری مشروع باشد؛ مشتمل بر ربا غرر یا قمار نباشد همچنان منجر به سلطه و اضرار فرد مقابل نشود؛ این گروه فقهاء بر این باورند که اسلام نظام اقتصادی را بسته و انزوا نکرده و روابط تجاری مسلمانان با غیرمسلمانان در صدر اسلام نیز مؤید تعامل اقتصادی فرامرزی بوده است و یکی از چالش‌های اصلی، ماهیت نظام مالی جهانی است که عمدتاً مبتنی بر ربا بوده اگر در کشورهای اسلامی و در بین مسلمانان سرمایه‌گذاری بی انجامد باید دور از ربا باشد که غالباً سرمایه‌گذاران خارجی غیر مسلمان متکی به آن اند که در کتب فقه به صراحت چنین حکم صادر نشده بود این در حالی است که ربا به صراحت در قرآن کریم تحریم شده است پس از منظر شریعت اسلامی عدالت یکی از مقاصد اساسی در تجارت سرمایه‌گذاری است پس سوال اینجاء است که آیا سرمایه‌گذاری خارجی موجب توزیع عادلانه ثروت می‌شود یا شکاف طبقاتی را تشدید می‌کند؟ و آیا انتقال فناوری و دانش را تسهیل می‌کند یا صرفاً استخراج منابع و سودآوری یک‌جانبه را دنبال می‌کند؟ همچنان سرمایه‌گذاری خارجی می‌تواند بستر رشد اقتصادی، کاهش بیکاری و ارتقای زیرساخت‌ها را فراهم سازد و با مقاصد شریعت در حفظ مال و رفع فقر هماهنگ باشد پس با

58- سورة البقرة آية 275.

59- فقه المعاملات لمجموعة من المؤلفين ج 3 ص 144

60- المعاملات المالية المعاصرة في الفقه الإسلامي لمحمد عثمان شبر ص 233.

رویکرد مقاصد، سرمایه‌گذاری خارجی باید در خدمت حفظ دین نفس عقل نسل و مال بوده اگر تضاد به قواعد اسلامی داشت در فقه اسلامی رد اگر موافقت داشت اسلام به آن هېچ مشکل ندارد پس از در این تحقیق سرمایه گذاری ولو از طرف هر کسی باشد مبنی به شروط اسلامی بوده بر اصل اباحت استوار است که فقه اسلامی ممانعت ندارد و بر جواز آن حکم می نماید .

۵- نتیجه گیری

شرایط سرمایه‌گذاری خارجی در پرتو شریعت اسلامی نشان می‌دهد که فقه اسلامی نه تنها با اصل سرمایه‌گذاری خارجی تعارضی نداشته بلکه در چارچوب ضوابط شرعی، آن را به عنوان ابزار مشروع برای توسعه اقتصادی، انتقال فناوری، ایجاد اشتغال و تقویت رفاه عمومی می‌پذیرد پس در رابطه به موضوع سرمایه‌گذاری فرد خارجی باشد یا داخلی در فقه اسلامی آنچه اهمیت دارد، نحوه تنظیم و اجرای این سرمایه‌گذاری‌ها در چارچوب اصول بنیادین شریعت اسلام می‌باشد؛ پس اصل مشروعیت فعالیت اقتصادی در اسلام مبتنی بر حلال بودن معاملات و سرمایه‌گذاری است؛ به شرط آنکه با نصوص قطعی و مقاصد شریعت تعارض نداشته باشد بر همین اساس سرمایه‌گذاری خارجی زمانی مشروع است که موضوع آن حلال بوده و مشتمل بر معاملات ربوی، غرر یا قمارگونه نباشد؛ همچنان ممنوعیت ربا که به صراحت در قرآن کریم بیان شده، به‌ویژه در آیه ۲۷۵ سوره بقره، چارچوب اساسی فعالیت‌های مالی را مشخص می‌کند؛ از این رو هرگونه تأمین مالی خارجی باید از ساز و کارهای جایگزین مانند مشارکت، مضاربه، مرابحه و سایر عقود اسلامی بهره‌گیرد نه اینکه مطابق فرد تنظیم گردد همچنان در شریعت اسلامی مقصد از سرمایه‌گذاری لزوم عدالت و منع ظلم یکی از ارکان اساسی نظام اقتصادی اسلام است که سرمایه‌گذاری خارجی نباید منجر به استثمار نیروی کاری، انحصارگرایی، سلطه اقتصادی یا وابستگی مضر به منافع بیگانه شود؛ اصل قاعده لا ضرر و لا ضرار دولت اسلامی را مکلف می‌سازد که با وضع قوانین شفاف و نظارت مؤثر، از منافع عمومی و حقوق شهروندان صیانت نماید؛ پس در سرمایه‌گذاری خارجی مردم نباید به تضعیف استقلال اقتصادی، فرهنگی یا سیاسی جامعه اسلامی بی‌انجامد که دولت می‌تواند با تعیین حوزه‌های راهبردی، شروط انتقال فناوری، مشارکت با سرمایه‌گذاران داخلی و ضوابط مالکیتی، میان جذب سرمایه و حفظ منافع کلان جامعه تعادل برقرار سازد؛ تجربه نظام‌های مالی معاصر که بر مبنای بانکداری و مالیه اسلامی شکل گرفته‌اند؛ مانند توسعه گسترده صنعت مالی اسلامی در کشورهای مختلف، نشان می‌دهد که امکان همگرایی میان الزامات اقتصاد جهانی و احکام شریعت وجود دارد، مشروط بر آنکه ساز و کارهای شرعی به‌درستی طراحی و اجرا نمایند .

در نهایت می‌توان گفت که شریعت اسلامی رویکردی تنظیمی و هدایتی نسبت به سرمایه‌گذاری خارجی دارد، نه رویکردی سلبی و انزواگرایانه همچنان نظام حقوقی با تأکید بر مشروعیت فعالیت اقتصادی، عدالت توزیعی، منع ربا، شفافیت قراردادی و حفظ منافع عمومی، چارچوبی اخلاقی و حقوقی برای جذب سرمایه خارجی فراهم می‌سازد. بنابراین، سرمایه‌گذاری خارجی در صورت رعایت ضوابط شرعی، می‌تواند نه تنها مجاز، بلکه در راستای تحقق توسعه پایدار، رفع فقر و تقویت امت اسلامی، امری مطلوب و حتی ضروری تلقی گردیده.

٦- فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم

أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه بن نعيم بن الحكم الضبي الطهماني النيسابوري المعروف بابن البيع (1990 هـ) المستدرک علی الصحیحین تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت.

ابن حبان، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَد، التميمي، أبو حاتم، الدارمي، البُستي (354 هـ) صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، ترتيب: علي بن بلبان بن عبد الله، علاء الدين الفارسي، المنعوت بالأمير (739 هـ)

البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبد الله الجعفي، (1422 هـ) الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري المحقق: محمد زهير بن ناصر الناشر: دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي).

بخار، محمد بن اسماعيل بخاري، (2091). مختصر صحيح البخاري فارسي. مترجم: عبد القادر ترشابي، مشهد: نشر جام.

البیهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسرُو جردی الخراساني، أبو بكر (1424 هـ) السنن الكبرى المحقق: محمد عبد القادر عطا، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.

الترمذي، محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاک، أبو عيسى (1395 هـ) سنن الترمذي تحقيق وتعليق: ومحمد فؤاد عبد الباقي (ج 3) وإبراهيم عطوة عوض المدرس في الأزهر الشريف (ج 4، 5) الناشر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر.

الحميدي محمد بن فتوح (1423 هـ) الجمع بين الصحيحين البخاري ومسلم، دار النشر / دار ابن حزم - لبنان/ بيروت.

الشيبياني، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد ((1419 هـ)) مسند أحمد بن حنبل المحقق: السيد أبو المعاطي النوري، الناشر: عالم الكتب - بيروت.

الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب أبو القاسم (1983)، المعجم الكبير الناشر: مكتبة العلوم والحكم - الموصل تحقيق: حمدي بن عبد المجيد.

الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد (1415) المعجم الأوسط الناشر: دار الحرمين - القاهرة ، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد ،عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني .

النيسابوري ،مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري ، صحيح مسلم الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي مع الكتاب: تعليق محمد فؤاد عبد الباقي .

الهيثمي الحافظ نور الدين علي بن أبي بكر (1412) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد ،بتحرير الحافظين الجليلين: العراقي وابن حجر دار الفكر، بيروت.

سيد قطب (1381هـ..ش) تفسير في ظلال القرآن. مترجم: مصطفى خرم دل، مشهد: نشر احسان.

سعیدی ،امان الله اهميت و آداب واحكام آن در اسلام. نشر نوار تهران .

شاه ولی الله دهلوی (1381.ش) حجة الله البالغة. مترجم: محمد يوسف حسين پور، مشهد: نشرشيخ الاسلام احمد جام..

عمر، د أحمد مختار عبد الحميد (، 1429 هـ) معجم اللغة العربية المعاصرة، الناشر: عالم الكتب .

عثمانى، حضرت علامه شبير احمد عثمانى رحمه الله عليه (١٣٨٩ هـ ش) تفسير عثمانى ، مشهور به كابلې تفسير .ترجمه وتفسير مولانا محمود الحسن ديوبندى ، چاپ اول ، ناشر :مكتبه حقانى ، قصه خوانى بازار پشاور پاكستان .

مصطفى - ،إبراهيم ،أحمد الزيات ، حامد عبد القادر - محمد النجار، المعجم الوسيط ، دار الدعوة ،تحقيق /مجمع اللغة العربية .

وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الموسوعة الفقهية الكويتية 1-39 وملاحق تراجم الفقهاء الموسوعة الفقهية المصدر: مكتبة الشاملة www.islam.gov.kw .